

Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben*

„TYPOGRÁPHIÁNK SZÉP VALA, DE AZ IS MINDENESTŐL ELBOMLA...”

Varga Bernadett

A kézisajtó korának egyik legjelentősebb, legrégebben működő hazai nyomtatóműhelyével, a debreceni tipográfiával sokat foglalkozott ugyan a szakirodalom,¹ de a Debrecenben használt betűtípusok és könyvdíszek feltárása eddig csupán a 16. század tekintetében mondható teljesnek.² A következő századok betűtípusainak és könyvdíszének feldolgozása – a debreceni mellett az összes régi magyarországi tipográfiára kiterjedően – jelenleg is folyamatban van az Országos Széchényi Könyvtárban. Dolgozatunk célja most ebből a munkából bemutatni a 18. század első öt évében használt debreceni könyvdíszeket. Azért éppen erre a rövid időszakra esett a választásunk, mert a könyvdíszek vizsgálata alapján a 18. századi debreceni műhely életében élesen elkülöníthető az 1705 előtti és utáni korszak.

A nyomdát Vincze György vezette ebben az időszakban, akinek személyéről és működéséről nagyon keveset tudunk.³ Az biztos, hogy 1697-ben került a debreceni tipográfia élére. Egy 1699-es töredékes elszámolásból tudjuk, hogy a várossal bérleti viszonyban volt, így a tanács megrendelésére készített nyomtatványok költségét a város fizette meg neki, ahogy a betűállomány kiegészítésével kapcsolatos kiadásait is. A nyomda kevés, évente mindössze három-négy kiadvánnyal jelentkezett Vincze működése idején. 1703-ban Debrecen és a városi nyomda is Rákóczi szolgálatába állt.⁴ A kuruc hadvezetés 1705. október 20-án, a császári seregek közeledése miatt elrendelte Debrecen és a környező falvak kiürítését. A katonák eközben összetörték a patika berendezését, tönkretették a nyomdát. Minderről megindítóan számol be a városi jegyzőkönyv: *„Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla, nagyobb része az betűknek castákba rakatott volt a Tractata nevű város háza kapujának észak felől való bólnak rejtekében, de az kivágattatván az kuruczok által még kedden, a betűk a Castákból kiforgattattanak. Párnákból kihasogattattott és széllyel szórattatott tollakkal,*

*porral, gazzal, szemettel, bólnbeli aprólékokkal össze keverttenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel együtt, amellyel nyomtatni szoktanak, annyira elfogott mind betűt, tollat, port a bólnban, nagy bajjal separttenek egyben a betűk mind gazostul. Sok betűt az utczákon, mezőkön, táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintettenek el. A typographia háznál maradtott betűk, sotú és egyéb eszközök is odavannak. [...] A Pataki typographia ott lévén, a betűk, hasonlóképpen mint a magunké, kiforgattattanak s elhordattanak.”*⁵

Zoltai Lajos szerint Vincze György túlélte a dülást, és 1709-ben a pestisjárvány vitte el.⁶ A nyomda sorsa a pusztítás után azonban évekig bizonytalan volt, csak 1712-ben vált ismét lehetővé – új eszközökkel – a városi tipográfia felállítása Debrecenben. Az 1705 előtti felszerelés nagyobb része odaveszett, egy kis töredékét pedig Kazzay Sámuel, debreceni patikus és műgyűjtő találta meg, aki 1775-ben arról számolt be a Bécsben megjelenő *Anzeigen* című lapnak, hogy az egyik templomnál egy bolthajtást tartó oszlop tövében nyomdai felszerelés-maradványokra lelt. Kazzay ugyan a Karancsi-nyomda részeinek tartotta a leletet, de Szelestei Nagy László az 1705-ben elpusztult debreceni vagy pataki nyomda maradványaival azonosította ezeket.⁷

A könyvdíszek tekintetében mindenesetre teljesnek tűnik az 1705-ös pusztulás: az 1705 előtt használt díszek már nem bukkannak fel később a debreceni nyomtatványokban. Az alábbi összeállításban ezért megkíséreljük – a teljesség igényével – bemutatni ennek az öt évnek a debreceni könyvdíszait (a nyomdai cifrák kivételével), nem feledkezve meg arról, hogy ezeket a díszeket már a korábbi századokban is használta a nyomda. Munkánk kiindulópontja a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége által 1701 és 1705 között debreceniként számon tartott 47 bibliográfiai egység volt. (Itt megjegyzendő, hogy a ma példányból nem ismert nyomtatványokról a hazai viszonylatban egyedülálló, részletes debreceni nyomdai számadás-

könyvekből tudunk.) Ezek közül 33 ismert példányból is. A példányból ismert kiadványok közül 25 tartalmaz valamilyen könyvdíszet, amelyeket alább típusonként ismertetünk.

Kizártuk a vizsgálati anyagból a hamis impresszummal vagy a nem teljes egészében Debrecenben nyomtatott kiadványokat, mint például II. Rákóczi Ferenc imádságoskönyvét, amelyet Szabó Károly a megjelenés adatai alapján (Debrecenben, Vincze György, 1703.) debreceniként katalogizált. Ez betűi alapján nem Debrecenben, hanem a nagyszombati Akadémiai nyomdában készült.⁸

DEBRECENBEN HASZNÁLT NYOMDADÍSZEK 1701 ÉS 1703 KÖZÖTT⁹

Címlapkeret

1. Használata: Kolozsvár, 1679; Debrecen, 1703

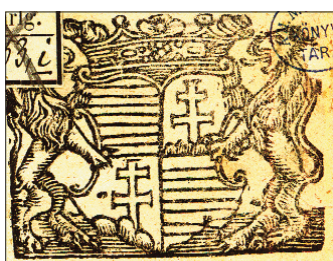
Érdekes a története annak a 111 × 57 mm átmérőjű fametszetes címlapkeretnek (1. kép), amelyet 1703-ban Szenci Molnár Albert zsoldárfordításának kiadásához használt Vincze György.¹⁰ A metszet egyetlen dúcra készült (azaz a keretet nem darabokból állították össze), amelynek közepén 60 × 28 mm szabadon maradt, hogy

ebbe szedhessék később a könyv címét, szerzőjét, impresszumát. „A fametszetű keret reneszánsz hagyományokat idéző ívelt kaput formáz, két oldalt egy-egy oszloppal, amelyre szőlőindák futnak.”¹¹ A címlapkeret felső ívében a hárfáját térdelve pengető, balra tekintő Dávid király, egyik oldalán a Nap, másik oldalán pedig a csillagos égen ragyogó Hold látható. Az alsó, fekvő mező közepén egy szál virág levéldíszsel, szélein delfineekkel. A címlap főszereplője – a zsoldárok kettős funkciójának (ének és imádság) megfelelően – az egyszerre zenélő és imádkozó Dávid, aki az ószövetségi történet szerint hárfajátékával űzte el a Sault gyötrő rossz szellemeket.¹²

Az üresen hagyott címlapkeretek igen népszerűek voltak a 16–17. században, mert alkalmasak voltak arra, hogy többször, többféle nyomtatványt díszítsenek, hiszen bármilyen címbe bele lehetett szedni, de divatjuk a 18. század elejére már jócskán leáldozott, tehát ennek alapján – és a dúc kopottságából kiindulva – feltételezhető volt, hogy ez a metszet is korábban készült. Azt azonban, hogy honnan kerülhetett ez a címlapkeret Debrecenbe, mindeddig nem tudtuk. Nemrégiben azonban V. Ecsedy Judit egy tanulmánya¹³ felhívta a figyelmünket arra, hogy ezt a címlapkeret-dúcot használta már

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

1679-ben Kolozsváron Veresegyházi Szentyel Mihály is. Innen kerülhetett tehát a dúc Debrecenbe (kölcsön- vagy eladás révén) Misztótfalusi Kis Miklós működésének utolsó éveiben, esetleg közvetlenül Misztótfalusi halála (1702) után utódja, Telegdi Pap Sámuel, vagy a debreceni nyomdát 1712-ben újraindító, korábban Debrecenben és Kolozsvárott is nyomdászta-nonc, Miskolczy Csulyak Ferenc révén.¹⁴ A címlapkeret sorsa tehát a kolozsvári református egyházi nyomda és a debreceni városi tipográfia eddig kevésbé ismert kapcsolatához (is) adalékot nyújt.

Címer és nyomdászjelvény

1. Használata: Debrecen, 1592–1705

Két naptárban is feltűnik Magyarország négyrét vágott koronás címerének fametszete (39 × 52 mm), amelyet két álló oroszlán tart (2. kép). Feltehetően az 1703. és az 1705. év harmadik negyedében készültek az 1704-re és 1706-ra szóló naptárak,¹⁵ amelyeknek címlapját ez a metszet díszíti. Ugyanez a metszet előfordult már 1592-ben is egy debreceni nyomtatványban,¹⁶ majd a 17. század második évtizedében rendszeresen feltűnik a debreceni kalendáriumokban,¹⁷ és egy 1620-as református egyházi és temetési énekeskönyv címlapján is.¹⁸ (Megjegyzendő itt, hogy a 18. század elején ez a dúc már több mint százéves volt!) A későbbi kiadásokban osztatlan címerű metszet szerepel.

2. Használata: Kolozsvár, 1667; Debrecen, 1679–1703

Az 1703-ban, Major István disszertációjához¹⁹ nyomdászjelvényként használt metszet (29 × 47 mm) – amely négyszögűre stilizált lombú olajfát, alatta balra taláros emberi alakot, jobbra pedig földre hulló ágakat ábrázol –, a francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád „Noli altum sapere” (Ne törekedj magasba!) feliratú emblémájából eredeztethető, de Simon Melinda szerint közvetlen mintája annak Rémy Soubret párizsi nyomdász által használt változata lehetett²⁰ (3. kép). Ez a páli példabeszédre (az olajfáról és a letört ágairól, Róm 11,20) utaló, Magyarországon mindig üres írásszalaggal használt metszet 1667-ben Kolozsváron fordult elő először, majd a dúc ismeretlen körülmények közt került Debrecenbe, ahol 1679-ben Rozsnyai János használta először.

3. Használata: Debrecen, 1673–1703

Szintén nyomdászjelvény az a metszet, amely egyedülként tartalmaz a 18. században használt debreceni könyvdíszek közül évszámot (4. kép). Ennek a fametszetnek külső keretét levéldísz alkotja (59 × 61 mm), amelyen belül kb. 50 mm átmérőjű kerek keretbe foglalva lombos fa látható, amelynek ágai alatt kétszer meghajlított lebegő szalagon a „Pacem te poscimus omnes” (Béke, téged kívánunk valamennyien!) felirat olvasható, alatta az 1663-as évszámmal. Érdekes módon ezt a viszonylag csinos metszetet éppen a hanyag munkája miatt hírhedt Karancsi György²¹ vezetése alatt kezdték használni, „előképe pedig Konrad Eyfrid hanauai nyomdász-kiadó 1627-ben használt jelvénye lehetett, ugyanezzel a mottóval, évszám nélkül”²². A kép egyébként valószínűleg Bartha Boldizsár 1664-ben befejezett debreceni krónikájához²³ készült címlapdíszként. A krónikából a város történetét ismerhetjük meg 1657-től, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratától 1664 szeptemberéig.

Ez az időszak hanyattatások hosszú sorát jelentette a debreceniek számára, hiszen a három részre szakadt országnak ezen a vidékén futottak össze a határok: mind a királyi Magyarország, mind Erdély, mind a török hódoltság területeiről be-betörték ide a hadak. Számptalan tűzvészt, fosztogatást és más megpróbáltatást írt le Bartha Boldizsár. Debrecen helyzete különösen Várad 1660-ban történt török bevétel után vált válságossá, amikor a metszeten szereplő évszám idején, vagyis 1663-ban dúlták a törököket támogató tatárok az egész vidéket. Ennek fényében igencsak érthető a békét kívánó felirat.

4. Használata: Debrecen, 1702–1703

Ugyanaz a szöveg olvasható immár szedett betűkkel az alatt a fametszet alatt is (33 × 39 mm), amely két egymással szemben álló galambot ábrázol, amint csőrükben kétágú lombot tartanak (5. kép).²⁴

Iniciálék

1. Használata: Debrecen, 1703

50 × 59 mm-es méretével a legnagyobb ezek között az az *M* betű (6. kép), amely keret nélkül nem csupán négyfelől, hanem a betűszárak között is dús mintázattal díszített.

2. Használata: Debrecen, 1590–1703

Ugyancsak keret nélkül készült a következő iniciálésorozat (átlagban kb. 30 × 30 mm), amelyből 1701 és 1703 között az *F*, *G*, és *R* kezdőbetűk voltak fellelhetők Debrecenben. A fentiek közül a *G* már 1590 táján jelent meg debreceni nyomtatványban,²⁵ míg az *R* 1596-tól²⁶ (7.1, 7.2, 7.3 kép).

3. Használata: Debrecen, 1701–1703

A fentivel nagyjából azonos méretű két betű átolsávózással díszített fonatdíszet visel (8.1, 8.2 kép). A két betű mérete és stílusa nem egészen azonos, de hasonló: *I* 30 × 26 mm és *M* 29 × 30 mm. Természetesen nem zárható ki, hogy a méreteltérés annak a következménye, hogy éppen az abc legkeskenyebb (*I*) és legszélesebb (*M*) betűjéről van szó.

4. Használata: Debrecen, 1704

Ugyancsak a két előző iniciálésorozathoz hasonlít a következő is (9. kép) mind keretnélküliségével, mind méretében (31 × 28 mm). Az *N* betű lombdíszének sávózása nem párhuzamos, hanem az árnyékoltságnak megfelelő.

5. Használata: Debrecen, 1705

Az utolsó keret nélkül készült és ugyancsak a fentiekhez hasonló nagyságú (29 × 30 mm) kezdőbetű *M* növényi díszítésében még egy madár is látható a betű szárai között (10. kép).

6. Használata: Debrecen, 1569–1600; 1703–1704

Az az *A* kezdőbetű (29 × 29 mm), amelyik kétszer is előfordul a 18. század első éveiben, a debreceni műhely egyik legkorábbi felszerelése: Komlós András idejében is használták a tipográfiában²⁷ (11. kép). A hosszú használat hatására a Rákóczi-szabadságharc első éveiben már két helyen eltört a felső keret.

7. Használata: Debrecen, 1569–1600; 1701–1703

Az eddigieknél felismerhetően kisebb (átlagban 18 × 18 mm) az a keretbe zárt iniciálésorozat (12.1, 12.2, 12.3, 12.4 kép), amelyet árnyalatlan növényi fonatok díszítenek: *C*, *F*, *N* és *V*. Ez is fellelhető már a Komlós-korszakban,²⁸ közülük az *N* és *V* betűknek még az állapota is jól összevethető mintegy másfél évszázad után: bizonyálagosan megviselteké váltak.

8. Használata: Debrecen, 1701–1703

Hasonló méretű (22 × 19 mm), de keret nélküli és merőben más stílusú az a *Q* betű (13. kép), amely a 18. század első éveiben többször is megtalálható a debreceni kiadványokban.

9. Használata: Debrecen, 1704–1705

A legkisebb (13 × 12 mm) kezdőbetű az *A* (14. kép), amely fekete alapon fehér – részben poncolt – díszet visel.

6. kép

7.2 kép

7.3 kép

7.1 kép

8.1 kép

8.2 kép

9. kép

10. kép

Záródíszek

1. Használata: Debrecen, 1703–1704

Az 1703. és 1704. évi kiadványokban is többször megtalálható ez a 39×37 mm átmérőjű, átlósan sávozott, stilizált indafonatos záródísz (15. kép).

2. Használata: Debrecen, 1703–1704

Ugyanekkor fordul elő három esetben is az a virágcsokor (42×36 mm), amely viszonylag kis méretű talpas edényben látható (16. kép).

3. Használata: Debrecen, 1666; 1701–1703

Stilizált, indafonatos záródísz (37×43 mm), amelyet már 1666-ban használt (17. kép) a debreceni nyomda,²⁹ majd később 1701–1702-ben.

4. Használata: Debrecen, 1702–1704

Fonadékös mintából álló záródísz (28×69), amely nagy népszerűségnek örvendett korábban is,³⁰ és a 18. század elején is viszonylag sűrűn igénybe vett a debreceni officina. Ennek a dísznek az elterjedt voltára utal, hogy ugyan ezt használta akkor a nagyszombati műhely is (18. kép).

5. Használata: Debrecen, 1703–1704

Tojásdad alakú (49×56 mm), stilizált virágokból és növényi fonatokból álló könyvdísz (19. kép).

6. Használata: Debrecen, 1704

Szarvakkal, növényi és építészeti elemekkel és lelógó bojtokkal díszített férfiarc, amely szintén elterjedt volt, és a korai debreceni kiadványokon is megtalálható.³¹ Ennek szinte felismerhetetlenségig elkopott utánvése (38×43 mm) látható azon az 1704. évi kiadványon, amelyen a nyomdahelyet nem tüntették fel (20. kép).

7. Használata: Debrecen, 1704

Ugyancsak impresszum nélkül látott napvilágot 1704-ben Rákóczi manifesztumának az a kiadása, amelyet Szabó Károly debreceninek minősített. Itt található az a záródísz (22×37 mm), amely stilizált növényi dísz ábrázol átlós sávossal (21. kép).

8. Használata: Debrecen, 1703

1703-ban fordul elő a 41×31 mm méretű, stilizált virágcsokrot apró növények között ábrázoló záródísz (22. kép).

9. Használata: Debrecen, 1702–1704

Négy kiadványban is ismétlődik az átlós sávossal, 22×37 mm nagyságú, stilizált növényi mintát mutató záródísz (23. kép).

Az eddig bemutatott díszek sorsa tehát (a nyomda többi felszerelésével együtt) a pusztulás lett, s kis híján ugyanígy járt az időszak utolsó Debrecenben készült kiadványa is. A hadi esemé-

11. kép

12.2 kép

12.3 kép

12.1 kép

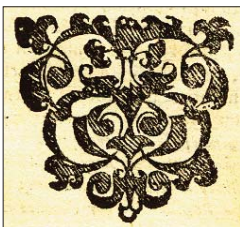
12.4 kép

13. kép

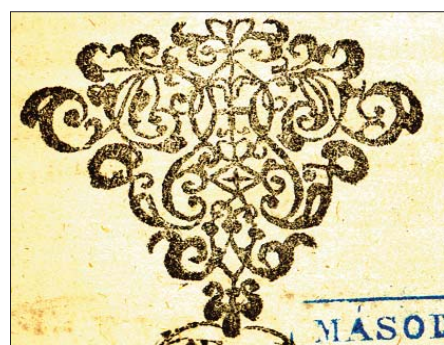
14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

nyek alatt éppen sajtó alatt lévő munkának, Giovanni Bona Huszti István által fordított *Az égre kézen fogva vezető kalauzának*³² befejezésére már nem kerülhetett sor Debrecenben, szerencsére azonban a kinyomtatott első íveket sikerült kimenekíteni a városból. A kiadványt – a benne található könyvdíszek tanúsága sze-

rint³³ – a lőcsei tipográfia egészítette ki, így az 1704. december 28-án kelt ajánlással és 1705. évi évszámmal jelent meg, a nyomdahely megnevezése nélkül.

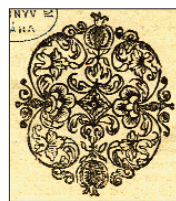
Sajnos a nyomda maga messze nem volt ilyen szerencsés: addig, míg újra működhetett, még hét hosszú évnek kellett eltelnie.

* A tanulmány a K 68257 azonosítójú, 18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása című OTKA-pályázat támogatásával készült.

- 1 Benda Kálmán, Irinyi Károly, *A négy száz éves Debreceni Nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961.; V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 51–55.; 116–118.; 163–166.
- 2 V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi-OSZK, 2004 (Hungaria Typographica, 1), 87–91., 154–158.
- 3 Vinczéről lásd: Benda, Irinyi, *i.m.*, 30., és V. Ecsedy, *A könyvnyomtatás... i.m.*, 164.
- 4 Nem egy politikai röpirat, köztük a híres *Manifestum* egyik magyar nyelvű kiadása a debreceni nyomdában készült. Lásd erről bővebben: Benda, Irinyi, *i.m.*, 30; Esze Tamás, *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből: A debreceni tipográfia termése 1703–1705* = *Könyv és könyvtár* 4, Bp., Tankönyvkiadó, 1964, 71–134.
- 5 *Városi jegyzőkönyv* 1705, 910, idézi: Csűrös Ferenc, *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, Debrecen Városi Nyomda, 1911, 339–340.
- 6 Zoltai Lajos, *A városi könyvnyomda régi helyiségei, Hol voltak a typographia-házak?*, Debreceni Képes Kalendáriom, 1934, 53.
- 7 Szelestei N. László, *Adatok a debreceni nyomda történetéhez*, MKsz, 1979, 310–312.
- 8 V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996, 22. tétel (RMK I. 1667).
- 9 A nyomdádíszek leírása Borsa Zsófia anyaggyűjtésének felhasználásával készült, amelyért itt mondunk köszönetet.
- 10 *A' Szent David kiralynek es profetanak száz ötven soltari; a' franciai nóták szerint magyar versekre forditattak Molnar Albert által, ...* Debrecen, Vincze György, 1703 (OSZK-jelzete: RMK I. 1667a.)
- 11 V. Ecsedy Judit, *Adalék a kolozsvári „orthodoxus tudós typographus,” Veresegyházi Szentely Mihály működéséhez, kézirat, megjelenés alatt.*
- 12 *1Sám* 16, 14–23.
- 13 V. Ecsedy, *Adalék... i.m.*
- 14 Erről részletesen: Varga Bernadett, *Adalék a debreceni városi nyomda és a kolozsvári református tipográfia 18. század eleji kapcsolatához, (Egy fametszetes címlapkeret vándorlása)*, kézirat, megjelenés alatt.
- 15 *Kalendariom... Debrecen, Vincze György, [1703] (RMK I. 1688); Kalendariom... Debrecen, Vincze György, [1705] (RMK I. 1711b).*
- 16 RMNy 678.
- 17 RMNy 1031, 1107, 1204.
- 18 *Keresztényi énekek ...*, Debrecen, Rheda Péter, 1620 (RMNy 1205).
- 19 Major István, *Diatriba de viro Germaine Ex Zach. 6: 12. ...*, Debrecen, Vincze, 1703 (RMK II. 2147).
- 20 V. Ecsedy Judit, Simon Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800, Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi-OSZK, 2009, 19; *Ua.*, 92., 100. tétel.
- 21 Karancsíról: V. Ecsedy, *A könyvnyomtatás... i.m.*, 116–117. és Benda, Irinyi, *i.m.*, 28–29.
- 22 V. Ecsedy, Simon, *i.m.*, 84., 128. tétel.
- 23 Bartha Boldizsár, *Rövid chronica... [Debrecen], [Karancsi], 1666 (RMNy 3272).*
- 24 V. Ecsedy, Simon, *i.m.*, 127. tétel.
- 25 RMNy 639.
- 26 RMNy 775.
- 27 V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi-OSZK, 2004, 417.
- 28 *Uo.*
- 29 RMK I. 1034.
- 30 Ehhez hasonlókat használtak Debrecenben 1583-ban és 1586–1587-ben. Lásd: V. Ecsedy, *A régi... i.m.*, 412.
- 31 V. Ecsedy, *A régi magyarországi... i.m.*, 413.
- 32 Huszti István, *Az égre kézen fogva vezető kalauz*, 1705 (RMK I.1701).
- 33 Fazakas József az OSZK példányainak katalógizálása során megállapította, hogy a kiadvány vége Lőcsén készült, ahonnan mindkét benne szereplő dísz ismert 1703-ból. Lásd: Szelestei N., *i.m.*, 312.

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép